

यस्मिन्नब्दे भाद्रपदे स मासे सिंहस्थयोर्गुरुरव्योः परेशः ।
उदैत् ततः फाल्गुनोऽभूद् गते ततो माद्रवती बभाषे ॥ १२० ॥

यस्मिन्नब्दे यस्मिन् संवत्सरे भाद्रपदे मासे पौर्णमासीप्रतिपदमारभ्य मासोपक्रमाङ्गीकारे श्रावणबहुलस्थैव भाद्रपदत्वं विवक्ष्य^१ भाद्रपदे मासे गुरुरव्योः सिंहस्थयोः सतोः परेशः उदैत्, ततः तस्मिन्नेव संवत्सरे फाल्गुन-मासे फल्गुनोऽभूद् । ततः तस्मिन् संवत्सरे गते माद्रवती बभाषे, पाण्डुमिति शेषः ॥ १२०-३ ॥

पुराणेषु श्रावणे कृष्णजननमिति बहुलं पठ्यते । भाद्रपद इति च । ‘ततस्तु दशमे मासि कृष्णे नभसि पार्वति । अष्टम्यामर्धरात्रे च तस्यां जातो जनार्दनः’ [उ.ख.२४५.३८] इति पाद्ये । तत्रैव चान्त्यत्र—‘भाद्रे मास्यसिते पश्चे चाष्टमी-सञ्ज्ञका तिथिः । रोहिणीतारकायुक्ता रजनी घनघोषिता । तस्यां जातो जगन्नाथः—’ [ब्र.ख.१३.२९] इति । ‘प्रावृद्धकाले च नभसि कृष्णाष्टम्यमहं निशि । उत्पत्स्यामि—’ [वि.पु.५.१.७८; ब्रा.पु.७३.४४] इति । ‘सिंहराशि-गते सूर्ये गगने जलदाकुले । मासि भाद्रपदेऽष्टम्यां कृष्णपक्षेऽर्धरात्रके । वृषराशिस्थिते चन्द्रे नक्षत्रे रोहिणीयुते । वसुदेवेन देवक्यामहं जातो जनाः स्वयम्’ [भ.पु.उत्त.प.५५.१४-५] इत्यादि च पुराणान्तेषु । अतो मुग्धो जनः सन्दिग्धे— किं नभसि कृष्णावतार आहो नभस्य इति । किं तत्र वास्तवम्? कथं चन्द्रद्युयस्य सङ्गमनम्? आह—यस्मिन्नब्दे । अयमर्थः—सिंहमासे तावत् कृष्णजननम् । तदुक्तम्—‘सिंहस्थयोर्गुरुरव्योः’ इति । सिंहमासस्तु कचिच्छ्रावणे कृष्णाष्टम्यां भवति । कचिद् भाद्रपदे । यस्मिन्नब्दे श्रावणे सिंहमासः, तदा श्रावणे कृष्णजन्माष्टमी भवति । यस्मिन्नब्दे भाद्रपदे सिंहमासः तस्मिन् भाद्रपदे कृष्णजन्माष्टमी भवति । कृष्णाष्टम्यामर्धरात्रे यदा रोहिणी च भवति तदा जयन्तीयोगोऽयम् । कृष्णाष्टम्यां रोहिणीयोगश्च सिंहमासे सत्येव । नान्यत्र । तस्माद् यदा श्रावणे सिंहमासस्तदा जयन्तीयोगोऽपि श्रावण एव । यदा भाद्रपदे सिंहमासस्तदा भाद्रपद एवेति । अत एव जयन्तीनिर्णये मासस्यानुल्लेखः—‘रोहिण्यामर्द्धरात्रे तु यदा काळाष्टमी भवेत् । जयन्ती नाम सा प्रोक्ता—’ इति । अर्द्धरात्रे रोहिण्यां यदा श्रावणे वा भाद्रपदे वा काळाष्टमी भवेत् सा जयन्तीति प्रोक्तेत्यर्थः । केवलमनयोरेव द्वयोर्मासियोः काळाष्टम्यां रोहिणीयोगः सम्भवति । नान्येषु कापि । तदपि सिंहमाससमायोग एव । ब्रह्मवैवर्तेऽप्येवमेवोक्तम्—‘अष्टमी कर्षसंयुक्ता रात्र्यर्थे यदि दृश्यते । स एव मुख्यकालश्च तत्र जातः स्वयं हरिः । जयं पुण्यं च तनुते जयन्ती तेन सा स्मृता’ [ब्र.वै.८.५१] इति कृष्णजन्मस्वरूपे । कस्य प्रजापते: कक्षं कर्षम्, रोहिणीत्यर्थः । अत्रापि मासानुक्तेरस्मदुक्त एवाऽशयः । अथच पञ्चमासत्वात् सौरः श्रावण इति सिंहमास एवोच्यते । अत एव सिंहमासं भाषायां ‘५०९९’ इत्येव व्यपदिशन्ति । अत एव विष्णुतीर्थीये स्फुटमुदयोषि—‘सिंहमासे तु रोहिण्या युतां कृष्णाष्टमी पुमान् । उपोष्य मध्यरात्रे च पूजयेन्द्रनन्दननम्’ [स.प.३.२०९] इति । भावप्रकाशिकायां चैवम् । तथाहि भावप्रकाशिकायाः शुद्धः पाठः—‘यस्मिन् संवत्सरे भाद्रपदे मासि रविः सिंहराशि गतो भवति । गुरुरपि सिंहराशिस्थितो भवति । तदा चान्द्रमानरीत्या भाद्रपदमासो भवति । सौरमानरीत्या श्रावणमासश्च भवति । तस्मिन् संवत्सरे कृष्णावतार इति’ इति । येऽन्यथा

१. ‘विवक्षित्वा’ इति वक्तव्यम् । प्रायो लिपिकृतः प्रामाद्यन् । समग्रं विवरणं चिन्त्यमिदम् ।

जाताः सुतास्ते प्रवराः पृथायामेकाऽनपत्याऽहमतः प्रसादात् ।
तवैव भूयासमहं सुतेता विधत्स्व कुन्ती मम मन्त्रदात्रीम् ॥ १२१ ॥

इतीरितः प्राह पृथां स माद्रचै दिशस्व मन्त्रं सुतदं वरिष्ठम् ।
इत्यूचिवांसं पतिमाह यादवी द्यां त्वदर्थे तु सकृत्फलाय ॥ १२२ ॥

उवाच माद्रचै सुतदं मनुं च पुनः फलं ते न भविष्यतीति ।
मन्त्रं समादाय च मद्रपुत्री व्यचिन्तयत् स्यां नु कथं द्विपुत्रां ॥ १२३ ॥

सदाऽवियोगौ दिविजेषु दस्तौ नचैतयोर्नामिभेदः कचिद्धि ।
एका भार्यां सैतयोरप्युषा हि तदायातः सकृदावर्तनाद् द्वौ ॥ १२४ ॥

तत् तस्मात् सदाऽवियुक्तत्वात्, नामभेदाभावात्, एकभार्यावित्त्वेनातिप्रियत्वाच् । सकृदावर्तनात्, मन्त्रस्येति
शेषः, द्वौ देवौ आयातः ॥ १२४ ॥

वदन्ति त आचार्यवचनप्रतीपं वदन्ति । तदेतेन पथा शास्त्रवचनानां समन्वये सर्वं सङ्गतम्, सर्वं सुन्दरम् । न कोऽपि
विरोधः । नन्वास्तामियं व्यवस्था श्रावणे वा भाद्रपदे वा यदा सिंहयोगस्तदा जन्माष्टमीत्रतमिति । यस्मिन्बदे कृष्णा-
वतार आसीत् तदा कस्मिन् मासे सिंहयोग आसीत्? आह- भाद्रपदे मास इति । तस्मिन्बदे कृष्णजननाच्छठेषे
मासि फाल्गुने पूर्णिमायां फल्गुनोऽभूत् । यद्यपि भारते- ‘अर्जुनात् केशवो ज्येष्ठद्विभिर्मासैर्महाद्युतिः’ [आ.प.१३४.९]
इति पाठः सम्प्रति दृश्यते । अवश्यं लिपिकृतः प्रमाद्यन्ति । ननु प्रबन्धारो महर्षयः । ‘अर्जुनात् केशवो ज्येष्ठः पद्मभर्मासैः’
इति पठनीयम् । तस्मिन्बदे वत्सरे चैत्रे भीमस्य चाशवत्थाम्बश्च जननम् । ज्येष्ठे बलरामस्येति महत्तरः स वत्सरः । तस्मिन्बदे
गते, पुनश्चैत्रे समागते माद्री बभाषे । मद्रदेशाधिपो माद्र क्रतायनः । तेन पितृमतीयं माद्रवती । ‘माद्रवत्यां तु जनिता-
वश्विनाविति नः श्रुतम्’ [पा.पु.१३.११८] इति पुराणवचनम् ॥ १२०-१ ॥ मन्त्रं दिशस्व । स्वमन्त्रं स्वार्जितं मन्त्रं
माद्रचै दिशेति वा । त्वदर्थे तु । केवलं त्वत्प्रियार्थम् । तदपि सकृत्फलायैव ॥ १२२-३ ॥ नचैतयोर्नामिभेदः । नन्वस्ति
नामभेदः नासत्यदस्याविति । चतुर्थं इन्द्रो नासत्यः । पञ्चमो दस्त्र इति । न भोः नासत्योऽपि दस्त्र उच्यते । दसोऽपि
नासत्य उच्यते । अत एव नासत्यौ दस्तौ इत्युच्येते । तथाच नासत्यदस्याविति न द्वन्द्वः नासत्यश्च दसश्चेति । किन्तु
विशेषणसमास एवायम्-नासत्यौ च तौ दस्तौ चेति । ननु चतुर्थमिन्द्रं नासत्यमाहुः । न दस्त्रम् । तथा पञ्चममिन्द्रं
दसमाहुः । न नासत्यम् । तर्हि नामभेदोऽस्ति । न भोः । केवलमधिकारविभागार्थमयं नामभेदः । तापसमन्वन्तरेऽ-

१. ‘द्विपुत्री’ इति पाठः प्रामादिकः ।

२. ‘-र्या सा तयो-’